

УДК 94(477):355.486]“1648/1657”

Григорій Казьмирчук (м. Київ)

доктор історичних наук,
професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
E-mail: kazmyrchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0773-9484>

Марія Казьмирчук (м. Київ)

доктор історичних наук,
доцент кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
E-mail: brungilda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр.

У статті аналізується діяльність та висвітлюється формування, кількісний склад та бойовий шлях Кальницького козацького полку періоду Національно-визвольної війни 1648–1657 рр., що тісно пов'язано з історією нинішнього села Кальника. Спираючись на архівні та опубліковані джерела, спростовуються міфи та встановлюється історична правда щодо функціонування Кальницького козацького полку, який, безперечно, відіграв важливу роль у військових кампаніях, політичних перипетіях та державотворчих процесах за часів гетьманування Богдана Хмельницького.

Ключові слова: Кальницький козацький полк, село Кальник, козаки, Національно-визвольна війна 1648–1657 рр., Богдан Хмельницький.

Grigorii Kazmyrchuk (Kyiv)

Dr.hab., professor of
Kyiv National Taras Shevchenko University
E-mail: kazmyrchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0773-9484>

Mariia Kazmyrchuk (Kyiv)

Dr.hab, associate professor of
Kyiv National Taras Shevchenko University
E-mail: brungilda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

The Kalnitsky Cossack Regiment in the War of National Liberation 1648–1657

The article analyzes the activity and highlights the formation, quantitative composition and combat path of the Kalnitsky Cossack Regiment during the period of the War of National Liberation 1648–1657, which is closely connected with the history of the current Kalnik village. Based on archival and published sources, myths are refuted and historical truth about the functioning of the Kalnycky Cossack Regiment, which undoubtedly played an important role in military campaigns, political peripetias and state-building processes during Hetman Bohdan Khmelnytsky, is established.

The military events of the National Liberation War led to the creation of Cossack regiments – one of the most important organizational forms of military confrontation with the forces of the Commonwealth, which wished peace and tranquility among the rebellious Ukrainian people for noble people. According to the «Register of the Zaporozhian Army in 1649», 2050 Cossacks were registered in the Kalinitsky Cossack Regiment. The most glorious were the Kalnyk colonels Ivan Bogun, Ivan Sirko and Ostap Gogol. Kalnitsky regiment during the Khmelnytskyi era has undergone a difficult path of formation and development. The Cossacks of the Kalnitic Regiment participated in all major military battles.

It is possible to say that the regiment was formed spontaneously, related to the activities of the first colonel - Ostaf Gogol (1648 - the first half of 1649). The Kalnitsky regiment was involved in Ukrainian-Moldovan relations in 1653. B. Khmelnytsky, in an effort to expand the composition of the anti-Polish coalition, decided to bring the Moldovan host to an alliance, marrying his own son with the daughter of the Voivode of Moldavia Vasily Lupu.

About the participation of the Kalinitsky regiment in the National Liberation War events of 1648, nothing definitely is known. It can be assumed that when the Ukrainian people fought with the Crown Army under the Yellow Waters and Korsun, the regiment was only formed. The regiment participated in battles under Zbarazh, Zborov, Berestechko and in other battles.

Key words: Kalnitsky Cossack Regiment, Kalnyk Village, Cossacks, War of National Liberation 1648–1657, Bogdan Khmelnytsky.

Грізний 1648 р. започаткував виняткової сили й потужності зсуви в українському суспільстві. Обрання гетьманом Війська Запорозького непересічної особистості Богдана-Зіновія Хмельницького сколихнуло не тільки Запорозжя, але й навколишній світ. Визвольна війна українського народу, будучи складовою частиною революційних потрясінь Європи середини XVII ст., маючи при цьому низку характерних властивостей, зокрема цементуючої сили революційних зрушень – козацтва та зятятої непримиренної боротьби селянства за свою волю та кращу долю. У цих подіях було сформовано та розпочав свій бойовий шлях Кальницький козацький полк.

Новітня історіографія щодо Кальницького полку розглядалася в узагальнюючих працях В. Смолія та В. Степанкова¹. Деякі аспекти проблеми висвітлювалися в процесі вивчення біографій полковників Кальницького полку (І. Богуна, О. Гоголя та І. Сірка). Їм присвятили

праці О. Гуржій, М. Крикун та інші історики². До історії полку зверталися О. Дан, В. Кривошея та інші³. Спеціальні дослідження щодо становлення та діяльності Кальницького полку були проведені Г. та М. Казьмирчуками в монографії, що витримала два видання⁴. Проте незважаючи на наявну літературу є потреба узагальнити досягнення джерелознавчої та історіографічної проблеми на основі нововиявлених архівних та опублікованих матеріалів та досліджень. Зроблена спроба комплексного об'єктивного дослідження про діяльність Кальницького полку, часів творення української держави Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.).

До 1648 р. в Україні, за даними польської комісії 1638 р., було тільки 6 полків по тисячі реєстрових козаків у кожному. Це полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський і Переяславський, котрі підпорядковувалися урядовим комісарам⁵.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція (1648-1676 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К. : Альтернативи, 1999. Т. 7. 352 с.

² Гуржій О. Іван Богун // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн. 1 / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1998. Кн. 1. С. 18; Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Остап Гоголь // Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. К. : Критика, 2006. 472 с.

³ Дан О.Ю., Кривошея В.В. Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку. К. : Видавничий дім «Стилос», 2004.

⁴ Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Кальницький козацький полк (1648 – 1711 рр.). К. : СПД Цимбаленко Є.С., 2009. – 98 с.; Їх же Кальницький Козацький полк (1648 – 1711 рр.). К. : Логос, 2011. 108 с.

⁵ Максимович М.А. Собрание сочинений : [в 3 т.]. Киев: [б.и.], 1876–1880. Т. 1 : Отдел исторический . – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. С. 659.

Воєнні події Національно-визвольної війни пробудили визвольні ідеї на Правобережній Україні, створили необхідність формування козацьких полків – однієї з найважливіших організаційних форм військового протистояння потугам Речі Посполитої, яка бажала відновити для шляхетського стану мир і спокій серед бунтівного українського народу. Козацький літописець Самійло Величко пише: «На початку війни Хмельницького з поляками у 1648 р. учинилося обіруч Дніпра 20 козацьких полків». На лівобережжі Дніпра 10 (Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський) і на Правобережжі України стільки ж (Чигиринський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Павлоцький, Брацлавський, Кальницький, Уманський і Подільський)⁶. Кальницький полк виник у період походу Максима Кривоноса до Брацлава 1648 р., на думку С. Коваленка⁷.

Однак літописець включив до списку полки, яких на 1648 р. ще не існувало, наприклад Подільський або Богуславський. З 1650 по 1654 рр. в Україні було три військових полки і 17 територіальних. Літопис Самовидця на Лівобережжі України виділяє 10 полків. Крім полків, які названі у С. Величка, автор літопису другої половини XVII ст. називає ще Ічнянський, Іркліївський, а Гадяцький називає Зіньківським, але в його праці не згадується Стародубський⁸. На Правобережжі Б. Хмельницький створив 11 полків. Замість Богуславського та Подільського Самовидець називає Могилівський, Животівський та Лисянський. Немає також Київського полку⁹. С. Коваленко і О. Пугач відзначають, що 1648 р. у Війську Запорозькому було утворено 30 полків. Але за Зборівською угодою 1649 р.

їхня кількість скорочена до 16. За цією угодою до Кальницького козацького полку було приєднано Животівський і Поліський полки¹⁰. Згідно «Реєстру Війська Запорозького 1649 р.» (далі – Реєстр) до Кальницького козацького полку було вписано 2050 козаків, з яких 531 особа була переведена із скасованого згідно Зборовської угоди 1649 р. Животівського полку¹¹, що становило 5,06% всього складу «Реєстру». Таким чином Кальницький полк був меншим за середній¹². Деякі дослідники вважають, що в «Реєстрі» записаний Кальницьким полковником Іван Федорович (Т. Яковлева ототожнює його з Іваном Богуном)¹³, інші схиляються до прізвища Івана Куницького.

Кальницький полк сформувався, можливо, у травні–липні 1648 р., як форпост проти походів татар в Україну Уманським шляхом (пролягав на відстані 15 км), який був відгалуженням Чорного шляху. Цей шлях проходив близько 50 км від Кальника. Він був важливим військовим опертям держави Богдана Хмельницького проти військової потуги Речі Посполитої і контролю над переправами через Південний Буг. Додаткових документів, які висвітлювали б цю важливу подію, немає. Можна припустити, що створення полку відбувалося спонтанно, пов'язане з діяльністю першого полковника – Остафія Гоголя (1648 р. – перша половина 1649 р.)¹⁴. За даними В. Кривошеї, у серпні 1648 р. Іван Нечай починав службу у Кальницькому полку наказним полковником. Кальницькими полковниками за часів Хмельниччини були: Остап Вінницький (О. Гоголь) (1648–1649 рр.), Іван Куницький-Яцківський (1649–1650 рр.), Іван Богун (1650–1651 рр.), Іван Куницький-Яцківський (1651 р.), Іван Богун (1652–1657 рр.), Андрій Безштанько (1657–1658 рр.)¹⁵. Щодо

⁶ Величко С.В. Літопис. – Т. I. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. К. : Дніпро, 1991. С. 214.

⁷ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія. Т. 2. С. 104.

⁸ Летопись Самовидца. Починається війна Збаражская, року 1649 // Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти / Под ред. О.М. Бодянского. – М. : В Унив. Тип., 1846. С. 14.

⁹ Максимович М.А. Собрание сочинений... – С. 659, 660–661.

¹⁰ Коваленко С., Пугач О. Опис козацької України 1649 року: Довідник... С. 11–12.

¹¹ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького... С. 104.

¹² Там само. С. 31.

¹³ Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська Старовина. 1992. № 5. С. 43.

¹⁴ Максимович М.А. Собрание сочинений... С. 702.

¹⁵ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького... С. 104.

Остапа Вінницького, то одні дослідники ототожнюють його з Остапом Гоголем. Проте М. Крикун не підтримує цієї версії¹⁶. В. Панащенко подає трохи інші прізвища й прізвиська деяких кальницьких полковників: Остап (Остафій) Усваницький (Вінницький) (1648–1649), Іван Федоренко (1649–1650, 1654, у 1653–54 рр. він був наказним полковником), О. Гоголь (1649, 1674), І. Богун (1650, 1651, 1653–1657), П. Стягайло (1652–?)¹⁷. Натомість, Т. Чухліб не називає О. Гоголя кальницьким полковником та не акцентує увагу на його прізвищах¹⁸.

С. Величко і Г. Граб'янка у своїх працях наводять один із епізодів визвольної боротьби. Б. Хмельницький після двох блискучих перемог під Жовтими Водами та Корсунем підійшов до Білої Церкви, де продовжив облаштування свого війська, щоб «вести далі збройну боротьбу»,¹⁹ – знищувати шляхту та євреїв-орендарів. На початку липня 1648 р. він дізнався, що у фортеці Нестервар [нині м. Тульчин] переховалася «сила силенна жидів та шляхти»²⁰, вирішив їх захопити. Він послав 4000 козаків під проводом полковника Івана Ганжі на штурм фортеці. Іван Ганжа, що рухався з Липовця до Тульчина, 9 червня 1648 р. зайняв Кальник, з тих пір місто ввійшло до складу Української держави, ставши центром Кальницького полку і однойменної сотні. У 1649 р. кальницьким сотником став Семен Бут²¹. Але у Реєстрі кальницьким сотником записаний Курило Волошин.

І. Ганжа полишив Кальник і прийшовши до Нестервара, погодився взяти викуп із шляхти та євреїв, які опинилися в оточенні. «Козаки викуп узяли, жидів же всіх ... порубали»²². Через кілька

днів Б. Хмельницький під Нестервар відіслав полковника О. Гоголя з такою ж кількістю козацького війська, яке зустріло козаків І. Ганжі, коли вони поверталися зі здобиччю. Козаки О. Гоголя запропонували «поділитися» багатством, взятим Ганжею біля Нестервара, але отримали відмову. Тоді 4000 молодців О. Гоголя при 3–4 гарматах²³ підступили до Нестервара і взяли його штурмом. Було знищено шляхту, євреїв, жовнірів. О. Гоголь отримав значну здобич²⁴. Відштовхуючись від факту присутності О. Гоголя недалеко від Кальника, можна пов'язати з ним створення Кальницького полку. Григорій Граб'янка наголошує, що саме у червні 1648 р. «Хмельницький поділив» своє зростаюче військо на полки, настановив полковників, полкову старшину та курінних отаманів²⁵.

Про участь Кальницького полку у визвольних подіях 1648 р. достеменно нічого невідомо. Можна припустити, що коли український народ вів боротьбу з Коронною армією під Жовтими Водами та Корсунем, полк тільки формувався. Брав участь полк в битвах під Збаражем, Зборовом, Берестечком та у інших битвах.

Кальник, як важливий військовий центр, наприкінці 1648 р. потрапив у вир воєнних подій. Львівський міщанин у своєму листі від 24 липня 1648 р. писав: «Орда татарська вже була пішла до Криму з великою кількістю полонених і здобиччю»²⁶. Наприкінці 1648 р. козацька армія концентрується на Наддніпрянщині, підтримуючи боротьбу місцевого населення проти польської шляхти і військових загонів, які стояли в магнатських маєтках. Формуються козацькі гарнізони в містах і селах. Польська шляхта

¹⁶ Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Остап Гоголь... С. 13–66.

¹⁷ Панащенко В.В. Вінницький полк // Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 568.

¹⁸ Чухліб Т.В. Гоголь Остап // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 132.

¹⁹ Величко С.В. Літопис... С. 83–84.

²⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. К. : Т-во «Знання» України, 1992. С. 45.

²¹ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького... С. 112.

²² Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 45.

²³ Величко С. В. Літопис... С. 84.

²⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 45.

²⁵ Там само. С. 43–44.

²⁶ Шість листів С.К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події // Жерела до історії України-Руси. Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1913. Т. 6. С. 116.

робить спроби їх витіснити. Польський загін Стрижевського зненацька напав на Барський козацький гарнізон. Місто було зруйноване, гарнізон практично знищений, пограбоване місцеве населення. Іван Богун виступив проти польських хоругв, розгромив їх і звільнив Бар. Переговори Б. Хмельницького і польської Корони в Переяславі, що розпочалися 20 лютого, завершилися укладанням перемир'я до травня 1649 р.

Спроби Б. Хмельницького владнати мирним шляхом стосунки з Річчю Посполитою були зірвані військовими діями кн. Яреми Вишневецького на Брацлавщині 28 червня 1648 р. В проєкті угоди 1649 р. Б. Хмельницький писав: «...Князь Вишневецький, як винуватець другої війни, щоб ні в якому разі не був коронним гетьманом, бо не хочу з ним жити і не пущу його на Україну»²⁷. Звичайно, Кальницький полк не міг опинитися осторонь цих подій. У цьому році розпочалось Велике повстання під час походу Максима Кривоноса до Брацлава. Звільняється Вінниця, яка стає сотенним містом Кальницького козацького полку. Вінницьким сотником у 1649 р. призначено Ярему Урошовича. Під час походу польських військ на чолі з великим коронним гетьманом Мартином Калиновським на Вінницю, місто стало серцевиною так званої «Вінницької оборони» 1651 р.²⁸

1649 р. дуже вирізняється з-поміж інших років початкового етапу визвольних змагань. Поляки врятувалися через зраду гетьманського союзника кримських татар, які примусили Богдана Хмельницького підписати Зборівську угоду, що стала юридичною основою формування Української козацької держави. У Зба-

разько–Зборівській компанії 1649 р. під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького брало участь десять Правобережних і десять Лівобережних («задніпровських») полків. Знайдений Ю. Мициком у бібліотеці Чарторийських у м. Кракові матеріал свідчить, що до правобережних полків віднесений під № 8 Кальницький полк, очолюваний І. Федоренком. У цьому документі зафіксована кількість артилерії, яка була у Б. Хмельницького – 24 гетьманських гармат і по шість гармат мав кожний полковник²⁹. Дослідник історії українського козацтва В. Кривошея відзначає: «Полковий пірнач Кальницького полку тримали Остап Гоголь, Іван Куницький-Яцьківський, Іван Богун, наказним був Іван Нечай»³⁰. Таким чином, полк почергово очолювали Іван Яцьківський-Куницький та Іван Богун. Кальницьким полковим суддею став війт кальницький Філон Немиря. За часів Б. Хмельницького у Кальницькому полку було 19 сотників, 2 полкових осавули, 1 полковник³¹. В. Кривошея виявив прізвища тільки двох сотників із 19: з Іллінецької сотні – Іван Вертелецький (1654 р.), з Липовецької – Виторина (1651 р.)³², хоча в Реєстрі 1649 р. перераховано вже 19 прізвищ.

Після Зборівської битви 1649 р. і підписання миру з Польською Короною йде формування полкової системи у Козацькій державі гетьмана Б. Хмельницького. Згідно із складеним реєстром було створено 16 полків³³. «Поділля розбилося тоді між трьома полками: Брацлавським, Уманським та Кальницьким»³⁴. На думку М. Петровського, на початку 1649 р. в Україні функціонувало 30 територіальних полків³⁵, а за польськими

²⁷ Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. К. : Наук. думка, 1965. С. 120.

²⁸ Степанков В.С. Вінницькі оборони 1651, 1671 / Валерій Степанков // Енциклопедія історії України. Т. 1. К. Наукова думка, 2003. С. 568.

²⁹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. I. (1648–1649 рр.). К. : НАНУ, Ін-т історії України НАНУ та ін., 2012. С. 362; Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Рівне, 1999. № 43. С. 48–49.

³⁰ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. С. 97.

³¹ Там само. С. 94.

³² Там само.

³³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу... С. 364.

³⁴ Григор'єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. Кам'янець-Подільський : Друкарня Под. губ. нар. управи, 1919. С. 62.

³⁵ Нариси з історії України. Вип. 4: Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / Відп. ред. С.Н. Белоусов. К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1940. С. 233.

джерелами – 20. Із шістнадцяти полковників: шість за походженням були шляхтичами (Михайло Громико, Данило Нечай, Іван Федорович-Богун, Антон Жданович, Федір Лобода, Мартин Пушкар), шість були вихідцями із козаків – Федір Якубович, Тиміш Носач, Прокіп Шумейко, Ясько Воронченко, Семен Савич, Філон Джеджалій, двоє із заможних міщан: Матвій Гладкий і Мартин Небаба³⁶. Однак Т. Таїрова-Яковлева у власній праці не вказує Остапа Гоголя – кальницького і подільського полковника, а згодом польського наказного гетьмана Правобережної України. На початок гетьманування І. Виговського залишилися живими Іван Богун-Федорович*, Мартин Пушкар, Філон Джеджалій і Тимофій Носач³⁷. І знову Т. Таїрова-Яковлева не вказує прізвища О. Гоголя, який пережив великого гетьмана.

«Реєстр» 1649 р. не задовольняв більшість посполитих селян, які не потрапили до цього списку. В селянському й Запорозькому козацькому середовищі виникають невдоволення не тільки тим, що більшість учасників боротьби залишилися поза реєстром, але й тим, що польська шляхта й магнати, правдами й не правдами повертаючись у свої українські маєтності, намагалися повернути втрачені прибутки за минулі роки. Виникають селянсько-козацькі заворушення. Б. Хмельницький видаючи універсали та бажаючи заспокоїти народні маси, не завжди досягав бажаної мети. Часто він звертався з універсалами, щоб втихомирити козацтво, наказував полковникам негайно карати всіх, винних у заколотах. Демонструючи рішучість у цьому питанні, Б. Хмельницький «розпорядився стратити у Києві організаторів повстання у Кальнику, де був убитий пан Лагивницький»³⁸. Професор В. Б. Антонович подає трохи інше написання цього прізвища: «Весною тут [у Кальнику. –

Авт.] збунтувався народ і вбив пана Легевницького»³⁹.

Зборівська угода започаткувала юридичне й практичне формування Української козацької держави. Полково-сотенна адміністративна реформа сприяла консолідації української спільноти у розв'язанні нагальних державних завдань. Насамперед, була звернена увага на захист західних кордонів. Кальницький, Брацлавський та Уманський полки, які разом мали близько 7000 війська, яке спиралося на «густе населення», а «козацька влада держалася сильно»⁴⁰, завжди першими вступали у боротьбу з Польськими військами. Західними містами Кальницького полку були сотенні міста Вінниця і Прилуки.

В. Рубан (1742–1795) у власній короткій історії України відзначає, що у 1650 р. «було війська Малоросійського козацького біля 60000 самих хороших виборних реєстрових козаків, а особливо охотного козацького війська безліч»⁴¹. Гетьман Б. Хмельницький «розподілив Україну на 15 полків, призначив до них полковників, списав тільки самих виборних, або реєстрових козаків: Чигиринського полковник Федір Якубовський – 3189 козаків, Черкаського полковник Іван Воронченка – 2989, Канівського полковник Семен Павинський – 3120, Корсунського полковник Лук'ян Мозир – 3492, Уманського полковник Йосип Глух – 3830, Брацлавського полковник Данило Нечай – 2802, Кальницького полковник Іван Федоренко – 6046, Київського полковник Антон Адамович – 2080, Переяславського полковник Федір Лобода – 2150, Кропивнянського полковник Філон Джеджалій – 2083, Острівського полковник Тимофій Носач – 1988, Миргородського полковник Максим Гладкий – 3188, Полтавського полковник Прокіп Шумейко – 9083, Чернігівського полковник Мартин Небаба – 9096»⁴².

³⁶ Таїрова-Яковлева Т. К вопросу о старшине в начале гетманства Ивана Мазепы // UCRAINICA PETROPOLITANA. Вып. 2.: Сб. статей. СПб., 2008. С. 45.

³⁷ Там само.

³⁸ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: в 8 книгах [21 т.] СПб. : Общество для пособия нуждающимся литераторам и ученым, (Типография М.М. Стасюлевича), 1903–1906. – Кн. IV. Т. IX–XI. С. 350.

³⁹ IP НБУ НАН України, ф. I, спр. 8182 б, картка № 64.

⁴⁰ Крип'якевич І. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького // Історичні джерела та їх використання / Ред. кол.: І.Л. Бутич, І.П. Крип'якевич, Ф.П. Шевченко, А.М. Катренко (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 2. К. : Наукова думка, 1966. С. 6.

⁴¹ Краткая летопись Малыя России / А.А. Безбородько; уклад. В.Г. Рубан. Т. 1. СПб: Тип. Х.Ф. Клена. 1777. С. 24.

⁴² Там само. С. 25. Клена, 1777. С. 24.

Кількість козаків в окремих полках, зокрема в Кальницькому завищені. Напевне в цьому полку було не 6046, а 2046. Тобто помилково замість 2 автор поставив 6 і отримав таку колосальну цифру.

У Писарівському літопису відзначено: «тим часом Хмельницький полководців по всій Україні настановив. Чигиринському [полку. – Авт.] сам Хмельницький говорять; Черкаському Воронченко, Переяславському Лобода, Канівському Кутак, Брацлавському Нечай, Білоцерківському Іскра, Уманському Степко, Корсунському Мороз, Кальницькому Гоголь, Гадяцькому Бурляй, також і в інших містах»⁴³.

У літописних джерелах на початковому етапі національної-визвольної боротьби автори подають різну кількість полків та кількість козаків у них. На таке різночитання вперше звернув увагу М. Маркевич. Так, у літопису Розумовського, який пізніше використав у своїй праці Шерер, зазначалося, що всіх полків у Богдана Хмельницького в 1650 р. було 15, в яких нараховувалося 37 549 реєстрових козаків, а в Кальницькому – 2046⁴⁴. За літописом Василя Рубана відповідно було 15 полків із 57 889 козаками, а у Кальницькому полку Івана Федоренка нараховувалося 6046 козаків⁴⁵. За Кониським, у гетьмана у цьому році було 18 полків, в списках яких було – 37600 козаків, зокрема був не тільки Кальницький, очолюваний тим же Іваном Федоренком, під полковницьким перначем якого було 2000 козаків, а й Вінницький Петра Стягайла, в якому нараховувалося 1600 козаків⁴⁶.

Більш достовірними представляються цифри про кількісний склад Кальницького полку, занесені у Реєстр 1649 р. очолюваного Іваном Федо-

ренком. Він складався з 19 сотень, в яких була різна кількість козаків: *Кальницька сотня* [сотник Курило Волошин. Вона розміщувалася у м. Кальнику, [також с. Василівці і Красненському. – Авт.] – 198 козаків [також із Содорівки [Тодорівки] – 11], *Животівська* [Логвин] – 131 козак, *Борцагівська* [Крисько] – 147, *Тетіївська* [Фесько Фенченко] – 79, *Погребищенська* [Федір Григоревич] – 174, *Липовецька* [Онисько] – 100, *Балабанівська* [Олексій] – 51, *Іллінецька* [Іван Туровець] – 49, *Кунянська* [Пляш Радугенко] – 77, *Рахнівська* [Павло Курбала] – 34, *Терлицька* [Василь Варениця] – 100, *Дашівська* [Гришко Сурмач] – 40, *Жорницька* [Мартин] – 71, *Ометинська* [Сергій Кгресько] – 30, *Бабинська* [Ігнат] – 100, *Прилуцька* [Василь Антоненко] – 100, *Вінницька* [Ярема Урошович] – 296, *Немирівська* [Лаврін Кгерелуха] – 214, *Вороновицька* [Семен, Сава, Лахно] – 59. Всього нараховувалося в цей час у полку 1976 козаків⁴⁷.

У 1654 р. в Кальницькому полку залишилося тільки 15 сотень. Він втратив Борцагівську, Погребищенську, Прилуцьку та Тетіївську сотні, які будуть включені у новостворений Паволоцький полк⁴⁸. Кальницький полк з 1654 р. дістав тимчасову назву Вінницького, а містечко Кальник перетворилося з полкового на сотенне⁴⁹. Згодом полку повернуть попередню назву – Кальницький. З 1667 р. по 1712 р. Кальницький полк, на думку деяких дослідників, з Вінницького був перейменований на Брацлавський⁵⁰. Недоведеним та помилковим є твердження О. Дана, який наполегливо називає Кальницький полк Вінницьким, роблячи помилку в історії функціонування Кальницького полку⁵¹. Французькі автори та історики Франсуа Шесполь, де Божо, Габріель

⁴³ Маркевич Н.А. История Малороссии: [в 5 т.]. Т. V. М. : О.И. Хрусталева, 1843. С. 43.

⁴⁴ Маркевич Н. История Малороссии... – С. 105; Бантыш–Каменский Д. История Малой России. Ч. I. М.: Типография Николая Степанкова, 1842. С. 244; Максимович М. Собрание сочинений... С. 18.

⁴⁵ Маркевич Н. История Малороссии... С. 106.

⁴⁶ Там само. С. 107.

⁴⁷ Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королемъ Польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, октября 16 дня / Изданные по подлиннику О.М. Бодянскимъ. – М. : Издание Императорскаго Общества Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ Университете, 1875. С. XIV–XV.

⁴⁸ Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. ... С. 129.

⁴⁹ Там само. – С. 129, 135.

⁵⁰ Гудзевич А.В. Давньоруське місто в історико-географічному вимірі / А. В. Гудзевич, В. Є. Любченко // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 29–30 листопада 2001. – Вінниця, 2001. С. 65.

⁵¹ Дан О.Ю., Кривошея В.В. Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку... С. 27–95.

Куас та Жан Руссе де Міссі жодного разу не згадали про Вінницю й Вінницький полк у страхітливих військових подіях, які велися між Польщею, Туреччиною, Кримом і Московією на території України, а тільки Кальник⁵². Інші дослідники пішли далі – безапеляційно заявляючи, що м. Дашів у роки Визвольної війни було «сотенним містечком Вінницького та Брацлавського полку»⁵³, а Іван Богун, на думку Д.В. Сухиніна «займав посаду вінницького і брацлавського полковника»⁵⁴. Твердження цих дослідників є ситуаційними, недостовірними і спростовуються низкою документів із «Архиву ЮЗР» [Тт. 9–13] та дослідженням, професора Університету Св. Володимира Г.Г. Павлуцького, який твердить, що «у 1664 році Вінниця була визначена полковим містом замість Кальника»⁵⁵, але полковою столицею вона була недовго.

За інформацією Василя Унковського, посла царя Олексія Михайловича при гетьмані, у 1650 р. Б. Хмельницький мав 17 полків. Кальницький полк очолював полковник Іван Богун. Правда, в цьому донесенні також записано, що «Полк Чернігівський очолював полковник Іван Богун»⁵⁶. Звичайно, що це якийсь прорахунок московських збирачів інформації, хоча вони правильно відзначали, що «у всіх полках записаних козаків сорок тисяч. А до цього часу міщани і повітові люди козакі»⁵⁷. Микола Костомаров відзначає: «Всіх полків у 1650 році шістнадцять ... Кальницький, під начальством Івана Федоренка, займав лівий берег Бугу від Вінниці до Райгородка, останньої сотні Брацлавського полку, на північ до берегів Десни, остання сотня Кальницького полку була Прилуки; береги Собу до Погребищ

(яке було останньою сотнею на кордоні полку Білоцерківського), у нинішньому повіті Липовецькому, у північній частині Брацлавського, у північно-східній Вінницького, займав західну частину Таращанського і північну половину Махновського. Всіх сотень у ньому було вісімнадцять. Між ними – міста Вінниця і Липовець і значні містечка Немирів і Животів»⁵⁸.

Іван Богун (?–1664) – полковник Кальницького полку, посідає виняткове місце в гетьманському оточенні на першому етапі Козацької революції 1648–1657 рр. та за доби Руїни. Призначений Кальницьким полковником з 1650 р. Якраз у 1651 р. розпочалися активні дії Польсько-татарського війська, як реалізація планів чергового союзу між Кримом і Річчю Посполитою, який виник після Переяславської ради. Богдан Хмельницький з українським козацтвом виступили в союзі з московськими вояками. Коронний великий гетьман Микола Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський з 30-ти тис. військом (польська шляхетська кіннота і німецькі найманці) підійшовши до Красного, візьмуть міста Шаргород, Мурахву, Стіну, Ямполь⁵⁹, Бар і «заб'є на масляну» Нечая. Вони підійшовши до Вінниці, де «у монастирі закрався був Богун, полковник Паволоцький [?]', отримали опір. І. Богун дев'ять днів відбивав атаки польського війська, а з допомогою осавула Б. Хмельницького Демка козаки відтіснили М. Калиновського до Польщі⁶⁰. Українські селяни і міщани на заклик Б. Хмельницького масово йшли до війська Івана Богуна, який протистояв ворогам на Брацлавщині й Поділлі. Вінницький полк кількісно збільшився до 10 тис. вояків⁶¹.

⁵² Луняк Є. Козацька Україна XVII–XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 94, 143, 190, 250.

⁵³ Івченко А.С., Пархоменко А.А. Украина. Крепости, замки, дворцы: Путеводитель. К. : ГНПП «Картография», 2011. – С. 326.

⁵⁴ Сухинин Д.В. Казачество в борьбе за свободу Родины.– Мелитополь: ООО «Издательский дом МГТ», 2011. С. 206.

⁵⁵ Павлуцкий Г.Г. Деревянные и каменные храмы. Древности Украины. Вып. I. К. : Изд-ние Императорского Московского археологического общества, 1905. С. 75.

⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР) / ред. Н. Костомаров. Т. VIII. СПб. : Типография В. В. Печатца, 1873. С. 351.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования... С. 346–347.

⁵⁹ Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648–1654 гг. К. : Госполитиздат, 1962. С. 277.

⁶⁰ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К. : Наукова думка, 1992. С. 254.

⁶¹ Мишко Д. Іван Богун (Короткий історичний нарис). С. 57.

У 1651 р козацьке військо (Кальницький і Чигиринський полки), очолюване «другим козацьким генералом» Іваном Богуном, заволоділо Вінницею. Так, розпочалася перша Вінницька оборона, яка тривала від 1 до 10 березня. 24–26 тис. польських жовнірів разом з своїми слугами, очолювані польним гетьманом М. Калиновським «хоч з великими труднощами» переправилися через р. Буг, заволоділи були містом Вінницею. Центром оборони став монастир чину Святого Домініка, навколо якого зведено три лінії оборони. Іван Богун на р. Буг підготував на льоду ополонки, прикривши їх сіном, соломою й снігом. 1 березня польський авангард на чолі з полковником С. Лянцкоронським буде заманений у цю пастку⁶². Багато польських жовнірів потоне, а інші відступлять. Київський воєвода Адам Кисіль, брат якого загинув під Вінницею писав: «...У війську нашому справи йдуть погано: Богуна ще не взяли, а щодня гине багатько людей. Взагалі затіяли цю війну лише для знищення польської шляхти...»⁶³. Увечері до м. Вінниці підійдуть основні сили польської армії. Міщани, запаливши місто, відступили до укріплень і з козаками відбивали атаки поляків. Захисники 3 березня відступили до другої, а 5 березня до третьої лінії укріплень. Сучасник, польський шляхтич, говорив: «Наші оточили їхні укріплення валами і постійно вартували, але не могли відрізати їх від води; громили обложених пушками та кидали в їх стан бомби, але бомби козаки встигали гасити і по суті ми нічого не могли зробити. Між тим військо наше вибилось з сил, тоді як весь час солдати і коней не розсідлували, і самі не залишали зброї»⁶⁴. Продумана тактика Івана Богуна – обороняючись нападай на ворога, зіграла позитивну роль в протистоянні полякам під Вінницею. Оборона міста докладно описана в польських

джерелах, зокрема: «Пам'ятній книзі» Якова Михаловського, «Щоденнику» Станіслава Освенціма, «Щорічнику» Віспасіана Коховського.

Б. Хмельницький відправив на допомогу Івану Богуну уманського полковника Йосипа Глуха і полтавського Мартина Пушкаря⁶⁵. Дорогою він розгромив під Липовцем польський роз'їзд, а 10 березня його козаки напали на ворожий обоз під Вінницею. Поляки панічно відступили, місто знову вдалося відвоювати⁶⁶. У «Вінницькій обороні» 1651 р. Іван Богун з «полками Чигиринським, Полтавським, Кальницьким, Брацлавським, які мали кожний від двох тисяч чоловіків козаків», примусили М. Калиновського «відступити від міста»⁶⁷. Допомогли Івану Богуну під Вінницею, на думку О. Гуржія, й інші козацькі полки. Він називає ще: Миргородський (М. Гладкий), Полтавський (М. Пушкар), Прилуцький (І. Хороший), Лубенський (Тимошенко)⁶⁸. С. Коваленко називає 10 000 українське військо, яке допомогло Івану Богуну вистояти під Вінницею у складі Уманського (Йосип Глух), Полтавського (Мартин Пушкар) та Київського (Михайло Криса) полків⁶⁹. Після польські війська «відступили безладно під фортецю Бар, втративши чотири тисячі п'ятсот піхотинців і артилерію»⁷⁰. Можемо припустити, відштовхуючись від твердження О. Рігельмана, що козаки Кальницького полку разом з іншими робили спроби штурмом взяти Кам'янець-Подільський.

Ще польське військо не встигнуло оговта-тися від ганебної втечі з під Бара і прийти до Кам'янця-Подільського, а вже біля нього з'явилося козацьке військо на чолі з Іваном Богуном. Козаки Кальницького, Черкаського і Чигиринського полків оточили місто-фортецю на Поділлі. Козаки зайняли так зване Руське передмістя і

⁶² Степанков В. С. Вінницькі оборони 1651, 1671 рр. // Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 568.

⁶³ Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – герої Визвольної війни... С. 27.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Петровський М. Іван Богун... С. 7; Полухін Л. М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун... С. 27.

⁶⁶ Степанков В. С. Вінницькі оборони... С. 568.

⁶⁷ Рігельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще 1785–86 года. М. : В Университетской типографии, 1847. С. 77.

⁶⁸ Гуржій О. Іван Богун ... С. 18.

⁶⁹ Коваленко С. Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис. К. : Стікс-Ко, 2011. С. 28.

⁷⁰ Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще Александра Рігельмана. 1785–86 года. М. : В Университетской типографии, 1847. С. 77.

захопили гору з якої розпочали обстрілювати ворожі укріплення⁷¹. Захопивши все передмістя, козаки розпочали штурм головних укріплень центру: в'їзні брами, вали і мури. Великий коронний гетьман Польщі М. Конецьпольський в кінці квітня 1651 р., злякавшись вінницького варіанту з головними силами вирвався з оточення і через Скалу-Подільську та інші українські міста направився до Сокаля⁷². У Кам'янці-Подільському залишився потужний польський гарнізон. Замком-воротами до міста була висока вежа з бійницями і сильно озброєна. Іван Богун вирішив зруйнувати її. Козацька артилерія вогнем знищила вежу, цьому сприяли міщани, які інформували козаків про стан в середині оточеного ними міста, а також повстанські селянські загони⁷³. Розв'язати завдання – штурмом взяти місто не вдалося, оскільки в районі Соколя з'явилися перші полки польсько-шляхетської армії. До того ж насувалися події, відомі зараз як Берестецька битва. Б. Хмельницький наказав Івану Богуну призупинити штурм Кам'янця-Подільського і з усім полковим скарбом повернутися до головного козацького війська⁷⁴.

Берестецька битва червня–липня 1651 р. повною мірою розкрила полководницький талант Івана Богуна. Завдяки його продуманому тактичному відступу було збережено основну частину професійного українського козацького війська. Коли армії супротивників наближалися до Берестечка то попереду армії Б. Хмельницького йшов Кальницький полк на чолі з Андрієм Ребриковським, захопивши важливі переправи через річки Горинку та Ікву, переправилися через річки Стир і Пляшеву⁷⁵. Вночі Іван Богун з кількома сотнями козаків напав на сторожові застави ворога, захопивши багато полонених, зброї і без значних втрат повернувся у свій табір⁷⁶. Проте у вирішальній битві поляки зуміли підкупити золотом

татарських військових начальників, а ті зрадили гетьмана. Наказним гетьманом обрали Івана Богуна, який вирішив за всяку ціну вивести українське військо з оточення. Спроба Хмельницького зупинити відступ татар завершилася його полонем. Поляки посилили тиск на відступаючих козаків. Багато людей загинуло, частина гармат була втрачена, але все ж таки основні сили Іван Богун зумів врятувати⁷⁷.

Після підписання Білоцерківської українсько-польської угоди 1651 р. Кальницький козацький полк мав бути розпущеним, а всі його землі повернуто Речі Посполитій у складі відновленого Брацлавського воєводства⁷⁸. Але на початку нової Українсько-польської війни 1652–1658 рр. Кальницький полк було відновлено. У період цієї війни Кальник і його полк переживе жахливі руйнації та втрати. Так, у 1653 р. С. Чарнецький здобуде Кальник і спалить його. Як вважає С. Коваленко це і призведе до тимчасового перенесення полкового осідку до Вінниці. Наступного року С. Потоцький наступає на Умань. Кальницький полк також відступає до Умані, а з ним практично усі мешканці Кальника. С. Потоцький займе полишений Кальник 1 квітня 1654 р.⁷⁹

У другій половині березня 1653 р. польські війська, очолювані коронним гетьманом Речі Посполитої С. Потоцьким, розпочали наступ на Україну, поступово витиснули козацькі залоги із Волині і розпочали нищити Східне Поділля. Михайло Грушевський, використовуючи польську військову інформацію, пише: «З Паволочі військо пішло під Кальник», де знаходився Іван Богун з уманським полковником. Польських кінних жовнірів очолювали Чернецький і Маховський. «Заставши козаків у Кальнику, вони зав'язали битву, а ті, не витримавши, вночі утекли до Балабанівки, а звідти з людьми з інших містечок пішли до Монастирищ»⁸⁰. Біля міста битви не

⁷¹ Полухін Л.М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни. С. 28.

⁷² Мишко Д. Іван Богун (Короткий історичний нарис). С. 42–43.

⁷³ Там само. С. 43.

⁷⁴ Там само. С. 44.

⁷⁵ Полухін Л. М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни... С. 29.

⁷⁶ Мишко Д. Іван Богун (Короткий історичний нарис)... С. 47

⁷⁷ Петровський М. Іван Богун... С. 8.

⁷⁸ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Т. 2. С. 112.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. К. : Наукова думка, 1996. Т. IX. Кн. I. С. 492.

відбулося, оскільки козаки «замкнулися у місті», де зібралось близько 70 тис. посполитства і «стали боронитися»⁸¹.

Раніше цій події Іван Виговський дав подібні, але більш конкретні пояснення дій польського війська. «За два тижні до Великодня [6 квітня. – Авт.] напали крадькома п. Чернецький та полк. Маховський з 15 тис. війська; вирубали і випалили гетьманські городи: Погребище, Борщагівку, Монастирище, Немирів, Кальник, Балабанівку та різні містечка, котрих імені не пам'ятаю...»⁸². Про дії польського війська дослівно інформувала Європу «реляція в Theatrum Europaeum», зокрема про те, що польська армія «здобула приступом Погребище, Борщагівку, Кальник і Іллінці, вирубала все, що було, і спалила міста, забрала багату здобич і подарювала, як хотіла...»⁸³.

На початку 1650-х рр. в Кальнику, як фіксує збірник документів з актових книг, виникла соціальна напруга⁸⁴. Так, вийт і бургомістри м. Кальника (Старого й Нового) 15 листопада 1651 р. подали «своєму панові кн. Миколаю (Юрію) Чорторійському скаргу (супліку) з проханням зняти з міста постій 10 німецьких корнетів [взводів. – Авт.], бо через утиски з їхнього боку міщани вже почали розбігатися»⁸⁵. А 17 квітня 1652 р. від імені Самуеля Гумницького і його родича Миколая Дзика подано Протестацію до Кременецького гродського суду про пограбування їхнього майна, шахрайство і втечу рукодаїних слуг Гумницького – Павла Кулича, Орданського і Шкаравського, коли він, відступаючи з Батозької битви, прибув у Кальник⁸⁶.

Кальницький полк у 1653 р. ще був втягнутий в українсько-молдавські відносини. Б. Хмель-

ницький, прагнучи розширити склад антипольської коаліції, вирішив залучити до союзу Молдавського господаря, одруживши власного сина з донькою господаря Василя Лупу. Козаки Тимоша Хмельницького неодноразово допомагали господарю утримувати владу. Так, 8000 козацьків під керівництвом Кальницького «полковника Миколи (?) Федоренка «порубало мультянське та малярське військо»⁸⁷, але потім потрапило в облогу під Сучавою. Близько двох місяців щодня йшли запеклі бої. Героїзм, зухвалі козацькі вилазки не могли здолати новоприбулі військові сили, зокрема військо Д. Вишневецького. 5 вересня 1653 р., після смерті Тимоша Хмельницького, полковник Федоренко⁸⁸ очолив оборону «до приходу Богдана Сочавську фортецю»⁸⁹. «Федоренко з козаками зробили сильну вилазку, – пише Микола Костомаров, – з пораненими»⁹⁰. У фортеці починається голод і частина козаків схиляється до здачі фортеці, адже поляки обіцяли помилування від імені короля. Федоренко ж віддавав перевагу смерті, а ніж здачі. Відбудуться перемовини між воюючими сторонами. М. Костомаров, використовує польські джерела, де зафіксовано слова Федоренка польському регіменту Кондрацькому: «Ми готові скласти зброю на умовах короля, але знайте, що хоча козаки в скрутному становищі, хоч голод мучить і ворожа зброя не дає нам ні хвилини спокою, проте ми готові захищатися, поклавши свої голови, як подобає хоробрим, ніж купити життя ціною такої здачі, яка буде ганебною»⁹¹. Козаки Федоренка, забравши тіло Тимоша, залишили фортецю Сучаву й вирушили в Україну до Чигирини.

⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. К. : Наукова думка, 1996. Т. IX. Кн. I. С. 492.

⁸² Там само. С. 493.

⁸³ Там само. С. 493.

⁸⁴ Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг / Упорядн.: Сухих Л.А., Страшко В.В. Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів України. К., 2008. С. 237, 343.

⁸⁵ ЦДІАУ, ф. 25, оп. I, спр. 269, арк. 1036–1037 зв.

⁸⁶ ЦДІАУ, ф. 21, оп. I, спр. 157а, арк. 85 зв.–87 зв., акт 100; Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657: зб. за документами актових книг... С. 343.

⁸⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 89.

⁸⁸ Гуржій О. Іван Богун... С. 25–26.

⁸⁹ Костомаров Н. И. Собрание сочинений Исторические монографии и исследования... С. 532.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. С. 533.

У 1653 р. Кальник також потрапив у запеклі бої з поляками. Чернецький, «воевода руський з військом польським попустошив міста Вінницю, Борщагівку, Погребище і Кальник. Богун, полковник, втік до Монастирища, якому на допомогу прийшов Уманський полк»⁹². Чернецький уб'є уманського полковника, місто спалить, а частина козаків і міщан втече з монастирищенського замку, хто куди⁹³.

Військові оборонні події української держави Б. Хмельницького 1653 р. переконало керівництво Кальницького полку в тому, що перенесення осідку у Вінницю було помилковим і не сприяло дієвому керівництву ним. Осіною 1654 р. воно повернуло ставку до Кальника. Похід С. Потоцького на українські землі цього року втягнули у вир боїв Кальницький полк і, зокрема Терлецьку сотню, в якій брав участь її сотник Василь Варениця, майбутній Кальницький полковник.

В 1654 р. розпочалася четверта спроба польського війська за допомогою татар (реалізація нової польсько-татарської угоди після Переяславської Ради) захопити Брацлавщину й схопити полковника Івана Богуну. Польсько-татарські сили очолювані Потоцьким наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. мали певний успіх. 19 січня 1655 р. вони частково прорвали оборону українсько-московського війська під Охматовим, вдерлися в розташування союзників, захопили кілька гармат. Проте їхній успіх був тимчасовим. Іван Богун, непомітно вийшовши із фортеці, атакував супротивника з тилу. Виникла паніка й метушня в польсько-татарському війську, чим скористався Богдан Хмельницький і В. Шереметьєв вивівши українсько-московське військо з козацького табору⁹⁴.

Взимку 1655 р. оборонялась Умань від татаро-польського війська. Оборону керував Іван Богун. Місто вистояло. Успіхи українського війська під проводом І. Золотаренка сприяли розвитку наступу Б. Хмельницького на Львів, але це був тимчасовий успіх. Цьому посприяв вступ

у війну з Польщею Швеції. Московія розпочала готуватися до війни з Швецією, а тому уклала мир з Польщею, тим самим поставила під сумнів союз Б. Хмельницького з Московією⁹⁵. На весні 1655 р. коли війська великого гетьмана перейшли до наступальної фази боротьби з поляками осідок Кальницького полку знову перенесли до Вінниці і, як відзначає С. Коваленко, вона залишилась центром Кальницького полку до 1657 р. Це не зовсім вірно, оскільки осідок полку ще не раз переносили знову до Кальника.

Серед козацької старшини виникає незгода з політичним вектором Б. Хмельницького на Москву після Переяславської ради 8 січня 1654 р. Самодержавний цар не міг погодитися з демократичними основами козацької держави і посилив обмежувальні санкції. Таке становище дало змогу утворитися опозиції великому гетьману, очолюваній Іваном Богуну, який не бажав союзу з Московією⁹⁶. Проте Б. Хмельницький вперто продовжує дотримуватися «Березневих статей». Можливо, що ця позиція Івана Богуну і призведе до того, що перед смертю 27 липня 1657 р., гетьман усуне його від керівництва Кальницьким полком і призначить головним Андрія Безштанька, який в черговий раз поверне осідок полку з Вінниці до Кальника. Андрій Безштанько збереже посаду полковника також за гетьмана Івана Виговського.

Кальницький полковник Іван Богун, не сприйнявши результатів Переяславської ради, разом з полком не присягнув на вірність московському царю, про що свідчать «Переписні книги приведення до присяги на підданство царю Олексію Михайловичу жителів малоросійських міст». Відомо, що після Переяславських подій 8 січня 1654 р. представники царя, зокрема Василь Бутурлін та інші члени московського посольства – «стольники, стряпчі і дворяни» роз'їдуться по 17 козацьких полках, щоб прийняти присягу. У першій половині січня 1654 р. у Вінницький [Кальницький полк] для прийняття присяги царю прибув Федір Глебов⁹⁷.

⁹² Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх... С. 231.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Гуржій О. Іван Богун // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 1. С. 25.

⁹⁵ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / К. : Вища школа, 1994. С. 408.

⁹⁶ Гуржій О. Іван Богун... С. 26.

⁹⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. М. : Издательство Академии Наук СССР, 1953. Т. 3. С. 517–518.

Присяга відбувалася з великими труднощами. Якщо козаки під тиском гетьмана та його старшини ще присягали більш-менш організовано, то міщани досить недовіжливо ставилися до цього дійства. Цілі полки відмовлялися присягати московському царю. Ті ж полки, які присягнули, будуть розписані докладно, скільки громадян того чи іншого міста або села полку присягнули царю. Наприклад, у Корсунському полку, який присягнув на вірність, було описано, який населений пункт і кількість обивателів це зробили, а як висновок записано так: «Роспись Корсунского полку городов: в городе Корсунь сотников 2 ч., атамана 1 ч., казаков 784 ч., мещан 26 ч. В городе Стеблеве: сотников 1 ч., атаман 1 ч., есаулов 2 ч., казаков 347, мещан 15 ч.»⁹⁸. «У 17 полках привели до присяги 122 545 осіб»⁹⁹.

Були полки, зокрема Уманський, Вінницький (Кальницький. – Авт.), які відмовилися присягати й будуть розписані тільки населені пункти, які займали сотні того або іншого полку. «Список міст і острожків і містечкам і селам і деревням полку Вінницького: місто Рахни, місто Дашів, місто Кальник, місто Лінці ... І всіх жилих міст, і острожків, і містечок, і сіл, і деревень, і пустих міст 62»¹⁰⁰.

Нещодавно з'явився новий документ, опублікований О. Алфьоровим, С. Горобцем і О. Менькіним «Присяга Кальницького полку 1654 р.», який свідчить, що Кальницький полк присягав царю¹⁰¹. Цей документ має засвідчити, що значна частина козаків Кальницького полку і «один війт, два бурмістра, соцьких три особи, рядових міщан сто сорок п'ять чоловік» присягнули рішенням Переяславської ради¹⁰². Це викликає певну недовіру, адже, по-перше, до документу внесені деякі

населені пункти. По-друге, важко зрозуміти до якого населеного пункту відносяться дані, опубліковані на стор. 3–8¹⁰³. По-третє, до списків віднесено осіб з інших населених пунктів України, зокрема: «Іван Велигченко з Прилуки», як і Ондрей з цього міста, «Іван Окун із Липовця», «Іван із Острошка», «Данило з Бедрикова городка», або «Федора Бондаря»¹⁰⁴. Всього по цьому списку присягнули в Кальницькому полку 740 козаків. Отже, якщо брати до уваги ці цифри, то присягнуло приблизно 33,2% особового складу полку, що не становить більшості. Маємо усі підстави для відзначення фіктивності цього списку Кальницького полку і присяги.

Представників Кальницького і Уманського полків не було на Переяславській раді 8 січня 1654 р., про що свідчить «Реєстр учасників Переяславської ради». Щоправда, в «Списку» тих, хто присягнув на вірність царю і підписав цю присягу,¹⁰⁵ дописаний «кальницький колишній наказний полковник Іван Федоренко»¹⁰⁶.

Московський уряд дуже ретельно відслідковував кількісний склад і місцезнаходження українських козацьких полків Богдана Хмельницького. Після Переяславської ради невідомим був підготовлений ще один документ для царя. В ньому, зокрема, записано: «У Вінницькому полку у полковника Івана Богуна міста: Вінниця, Рахни, Дашів, Кальник, Лінці, Жорнище, Немирів, Комарів, Куна, З'ятківці, Острожок, Соколов; містечка: Пісочин, Войтівці, Потош, Савостянівка, Стерлиці, Левухи, Дошка, Городок. Всього 10 міст та Острожок, 8 містечок. Да у Вінницькому полку пусті [безлюдні. – Авт.] міста Прилуки, Липовець, Чехів, Чернявка, Чагуй [тепер Чагів. – Авт.], Бабин Урат [Ора-

⁹⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. Т. 3. С. 295.

⁹⁹ Акты ЮЗР / ред. Г. Ф. Карпов Т. 10: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Росиею 1653-1654. – СПб.: Изд. археографич. комиссии, 1878. Т. X. С. 293.

¹⁰⁰ Там само. С. 302, 303.

¹⁰¹ РГАДА, ф. 137, оп. 2, спр. 196, арк. 1 – 36.

¹⁰² Алфьоров О., Горобець С., Меньків О. Присяга Кальницького полку 1654 // Запорозька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць, Ред. кол. В. В. Кривошея (голова). – К.: ДП «НВЦ» Пріорітети, 2013. С. 3–36.

¹⁰³ Там само. С. 3–8.

¹⁰⁴ Там само. С. 7, 5, 6.

¹⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси... Т. IX. Ч. III. С. 734–736.

¹⁰⁶ Переяславська угода в документах і матеріалах / Підготував Л. Мельник // Історичний журнал. 2003. № 6. С. 83.

тів. – Авт.]»¹⁰⁷. Цей документ переконує, що Кальник, залишаючись містом, зберіг за собою звання осідку Кальницької сотні, куди входили с. Василівка і с. Красненьке, важливого військового та адміністративного центру¹⁰⁸.

Маловивченою залишається нині проблема дипломатичних заходів польського уряду щодо спроб залучення на свою сторону опонентів Б. Хмельницького. Відомо, що серед соратників гетьмана були люди, які не підтримували Переяславську угоду. Серед них ключову позицію займає Іван Богун. Він та його Кальницький полк не присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу, очевидно, займаючи власну позицію у розв'язанні багатьох внутрішніх та зовнішньополітичних питань. Московський уряд, знаючи про це, звертав увагу своїх респондентів у Малоросії на доцільність підтримувати з Богунем добрі стосунки, виказувати йому любов та шану, надіючись повернути його на свою сторону.

Активно діяла й польська сторона. Через невідомого, на ймення Олексій, у 10 березня 1654 р., було передано власноручно написаного листа від коронного гетьмана Станіслава Потоцького, котрий, звертаючись до Івана Богуна, пропонував йому «зійтись для розмови», щоб розв'язати «домашнє збентеження»¹⁰⁹, обговорити низку «деяких справжніх статей». Через 6 днів до Івана Богуна, тоді вже Брацлавського полковника, напише лист православний шляхтич Павло Олекшич. Порівняно з попереднім листом, це вже роздуми про долю українського народу, православної церкви, ідея необхідності повернутися до законного сюзерена – польського короля.

Звертаючись від імені його королівської милості і «гетьмана коронного», шляхтич запевняє пана полковника Івана Богуна в тому, що вони «відпускають ... те, що робилося в минулі роки

між нами ... і не тільки самій твоїй милості, але всім панам полковникам, сотникам і черні, які б хотіли стояти з твоєю милістю у належній вірі до його королівській милості, а не в'яжучись до царя московського і Хмельницького»¹¹⁰. Івану Богуну король обіцяв за те, що він і його спільники «відступляться від підданства царя московського і від послуху Хмельницького», «гетьманство запорозьке, шляхетство і староство», яке йому в Україні сподобається¹¹¹.

Павло Олекшич звертав увагу Івана Богуна на те, що Б. Хмельницький до початку кровопролиття був «вашим товаришем, а зараз став вашим паном», який без вашого відома, «вийнявши вас із під-влади природного пана [короля. – Авт.], під яким ви природно народилися, віддав вас чужому царю»¹¹². Він закликав припинити тривалі воєнні дії, завершення яких ні ми, ні діти наші не дочекаються, які шкодять «православній нашій землі». Піклувався автор листа й про те, що московський патріарх вимагає підпорядкування православної церкви собі, відмови від підпорядкування Константинопольському патріарху. Закликаючи брацлавського полковника сприяти припиненню братовбивчої кровопролитної війни, шляхтич ще раз закликав підкоритися «пану своєму природному, під яким нам Бог дозволив народитися і під яким безстрашно і при вольностях наших жили»¹¹³.

Павло Олекшич прохав прислати до нього вірну полковнику людину, з якою проведуть змістовніші переговори та передадуть для Івана Богуна королівські універсали за його підписом і печаткою, куди можна вписати всіх тих, хто «при ньому стояти будуть, під ласку свою панську приймуть»¹¹⁴. Та Брацлавський полковник не вступив у переговори з польською стороною.

¹⁰⁷ 1654–1656 гг. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1905 год. Кн. 2. М. : Университетская типография, 1905. С. 30–32.

¹⁰⁸ Крип'якевич І. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького // ІР НБУ, ф. Х, спр. 17584, арк. 22.

¹⁰⁹ Акты ЮЗР. Т. X. С. 562, 561.

¹¹⁰ Письмо православного шляхтича Павла Олекшича к Брацлавскому полковнику Ивану Богуну, еще не присягнувшему московскому государю // Акты ЮЗР... Т. X. С. 555.

¹¹¹ Там само. С. 555.

¹¹² Там само. С. 556.

¹¹³ Там само. С. 557.

¹¹⁴ Там само. С. 558.

Пізніше Самійло Величко в своєму «Літописі» подає цей сюжет трохи по-іншому. Він доволіно твердить, що Іван Богун виступив ініціатором повернення України «у лоно матері» Речі Посполитої: «Після того, як Хмельницький піддався в протекцію московському государеві, за кілька тижнів після виконання присяги, брацлавський полковник Хмельницького Богун удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням, щоб той здобув йому королівську ласку й прощення, обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою»¹⁵.

Наведена цитата застерігає не довіряти цілком одному джерелу, тим більше написаному значно пізніше подій, про які йдеться у ньому. Адже, по-перше, не Іван Богун звертався до польської сторони про переговори та з проханням про підданство. Це зробили гетьман Стефан Потоцький та польський король через православного шляхтича Павла Олекшича. По-друге, згідно з висновками дослідження В. Панашенко, Іван Богун у цей час був не брацлавським полковником, а кальницьким (в третє, 1653–1657)¹⁶. По-третє, Іван Богун не діяв без відома Б. Хмельницького. Отримавши ці листи, він передав їх гетьману, а той, у свою чергу, переправив до Москви.

З листів, переадресованих Іваном Богуном Б. Хмельницькому, були зроблені копії, передані гетьманським кур'єром Філоном Гаркушею московському цареві. У Москві їх прочитали Олексію Михайловичу, після чого буде видано наказ царя, які «грамоти потрібно послати у Військо Запорозьке». 8 квітня 1654 р. складається п'ять грамот, із них дві стосувалися Івана Богуна: гра-

мота № 3 «Богуна до віри привести, і про Богуна писати з хвалюбою...» та грамота № 4 «До Богуна грамота із похвалою»¹⁷.

Малодослідженими залишаються питання: коли та хто очолював Кальницький полковий уряд? Складно встановити прізвища всіх полковників Кальницького полку. За неповними нашими підрахунками їх було понад 25 осіб, які займали полковий уряд від одного до кількох років. Цим спростовується неточна версія Я. Дашкевича, який нараховує тільки 14 кальницьких полковників¹⁸. Деякі з них були полковниками Кальницького полку двічі. Найбільшої слави зажили кальницькі полковники Іван Богун, Іван Сірко та Остап Гоголь¹⁹. Григорій Граб'янка називає Остапа одним із «найславетніших полковників»²⁰ початкового періоду Визвольної війни українського народу від «тупоголових старост із-за наруги, що старшина ляхів чинила»²¹.

Інкони Кальницький полк очолювали наказні полковники. Їх кількість, як і їхні прізвища, достеменно невідомі. Так, з серпня 1648 р. наказним полковником був Іван Нечай, а у 1654 р. – Іван Федорович Яцьківський-Куницький. У серпні 1674 р. полковий уряд під час облоги турецько-татарськими військами Ладижина посідав Федір Максименко²².

Після підписання Зборівської угоди 1649 р. в Україні йде формування 40-тисячного козацького війська. Б. Хмельницький «поділив усіх козаків на п'ятнадцять полків з полковниками на чолі кожного з них»²³. Копія «Реєстру» всіх полків була відправлена польському королю Яну Казимиру. Кальницький полк тоді очолював Іван Федоренко. В ньому нараховувалося 2046 козаків²⁴. Згідно літопису Григорія Граб'янки Кальницький полк налічував також 2064 чоло-

¹⁵ Величко С.В. Літопис... С. 139.

¹⁶ Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн. 1 / Редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. К. : Видавничий дім «KM Academia», 1998. Кн. 1. С. 62.

¹⁷ Акты ЮЗР... Т. X. С. 563.

¹⁸ Дашкевич Я. Подільські полки (середина XVII – початок XVIII ст.) // Тези доповідей 6-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1988. С. 19.

¹⁹ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Переклад з фр. В.В. Копотілова. К. : Укр. письменник, 1994. С. 253.

²⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 49.

²¹ Там само. С. 50.

²² Акты ЮЗР / ред. Г.Ф. Карпов. – Т. 11: 1672-1674. – СПб. : Изд. археографич. комиссии, 1879. С. 606.

²³ Шерер Жан-Бенуа Літопис Малоросії... С. 202.

²⁴ Там само. С. 203.

вік¹²⁵. Проте, слід відзначити, що ця цифра завищена, якщо вірити «Реестру всього Війська Запорозького», оскільки в нього внесено тільки 1976 осіб¹²⁶.

Після Переяславської ради відбулося переформування політичних та військових сил, які вступили у запеклу польсько–московську війну. Б. Хмельницький разом з новим союзником Московією активно розпочав воєнні дії проти Речі Посполитої та Кримського ханства, у яких брав участь і Кальницький полк. Так, у 1655 р. Іван Богун вирішив заманити поляків у пастку і «послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися»¹²⁷. Він надіявся, що до нього прийде невелика частина польського війська, яку він переб'є. Зрозумівши, що Богун підготував засідку, польний гетьман «зібрав воедино польські сили і рушив на Кальник, але не знайшов там Богуна. Тоді він кинувся навздогін за ним на Умань»¹²⁸. Дочекавшись татарської допомоги, ляхи «повоювали Україну». Опір їм чинили під Уманем «полковники Брацлавський – Зелінський, Вінницький (тобто Кальницький) – Богун та Придністрянський – Гоголь»¹²⁹. Налякані чуткою про те, що Б. Хмельницький з козаками та московськими військами іде своїм на допомогу, польсько–кримські війська полишили Умань. Пізніше відбудеться кровопролитний бій між Ставищами та Охматовим, в якому брав участь і Кальницький полк.

С. Величко в своїй праці по-іншому згадує один із моментів початкового етапу московсько–польської війни 1654–1657 рр., пов'язаний з Кальником. Розповідаючи про концентрацію польських сил під Меджибіжем «числом шістдесят тисяч»¹³⁰ з метою нападу на Україну, Величко пише, що польний гетьман Потоцький вирішив «випередити Богунів наступ на себе», залишає

обоз і «налегці кінно рушив до Кальника на Богуна і, прибувши туди, одержав звідомлення, що Богун, маючи при собі мало війська, відступив від польського нашестя до Умані»¹³¹. В іншому місці літописець пише, що Потоцький «ввійшовши в Україну, без жодного пошанівку сплюндрував доценту вогнем і мечем Немирів, Кальник і Бушу»¹³². Цей матеріал дозволяє переконливо твердити про те, що Кальницький полк брав участь у захисті Умані в 1655 році.

Епоха Великого гетьмана Богдана Хмельницького закінчилася його смертю у серпні 1657 р., коли на його похоронах були присутні й представники Брацлавського, Кальницького та Уманського полків¹³³.

Отже, сьогодні можемо відзначити 370-ти річчя від початку Національно-визвольної війни українського народу та створення Кальницького козацького полку. Кальницький полк за Хмельниччини пройшов складний шлях становлення й розвитку. Його козаки брали участь у всіх найважливіших воєнних баталіях. На чолі полку стояли видатні сподвижники Б. Хмельницького. Найбільш славними були кальницькі полковники Іван Богун, Іван Сірко та Остап Гоголь. Встановлюючи, коли вони очолювали полковий уряд та хто ж стояв біля витоків його формування, можна натрапити на ряд міфів та фальсифікацій. Так, і досі залишається загадкою чи був Іван Богун Федоренком, а Остап Вінницький Остапом Гоголем? Подібних нерозв'язаних проблем залишається в історії чимало. Московсько–польська війна 1654–1667 рр. та участь у ній Кальницького полку може бути окремою темою для дослідження. Брак належних документів ускладнює можливість висвітлити зв'язну боротьбу Кальницького полку у цій війні.

¹²⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 73.

¹²⁶ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королемъ Польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, октября 16 дня... С. XIV–XV.

¹²⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 98.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Величко С. В. Літопис... С. 157.

¹³¹ Там само. С. 139.

¹³² Там само. С. 157.

¹³³ Акты ЮЗР... Т. IV. СПб., 1863. С. 14; Дан О. Брацлавський, Кальницький, Уманський полки в боях за незалежність у 1657–1667 рр. // Запорозька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. Ред. колегія: В. В. Кривошея (голова). К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”», 2013. С. 44.

References

- Alf'orov O., Horobets' S., Mon'kiv O. (2013) Prysiaha Kal'nyts'koho polku 1654. In V. V. Kryvosheia (Ed.), *Zaporiz'ka sich i Ukrain's'ke kozatstvo* (pp. 3–36). Kyiv: DP «NVTs» Prioritet. [in Ukrainian].
- Bantysh–Kamenskij, D. (1842). *Istoriya Maloj Rossii*. – Ch. I. – M.: Tipografiya Nikolaya Stepankova. [in Russian].
- Bodyanskij, O. M. (1846). *Letopis' samovidca o vojnax Bogdana Xmel'nickogo i o mezhdousobiyax, byvshix v Maloj Rossii po ego smerti*. Moscow: V Univ. Tip. [in Russian].
- Bodyanskij, O. M. (Ed.) (1875). *Reestra vsego Vojska Zaporozhskogo poslra Zborovskago dogovora s korolem» Pol'skim» Yanom» Kazimirom» sostavlenye 1649 goda, oktyabrya 16 dnya*. Moscow: Izdanie Imperatorskago Obshhestva Istorii i Drevnostej Rossijskix» pri Moskovskom» Universitetb. [in Russian].
- Chukhlib, T. (2004). Hohol' Ostap. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2, pp. 132). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Dan, O. (2013). Bratslavs'kyj, Kal'nyts'kyj, Umans'kyj polky v boiakh za nezalezhnist' u 1657–1667 rr. In V. V. Kryvosheia (Ed.) *Zaporoz'ka Sich i Ukrain's'ke kozatstvo: Zb. nauk. prats'*. Kyiv: DP «NVTs «Priorytety». [in Ukrainian].
- Dan, O. Yu. (2004) Vinnyts'kyj [Kal'nyts'kyj] kozats'kyj polk. In Dan O. Yu., Kryvosheia V. V. *Vinnychchyna kozats'ka. Istorii Vinnyts'koho kozats'koho polku*. Kyiv: Vydavnychyj dim «Stylos». [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (1988). Podil's'ki polky (sere-dyna XVII – pochatok XVIII st.). Abstracts of Papers'88: 6-a Vinnyts'ka oblasna istoriko-kraieznavcha konferentsiia (pp. 18–19). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Gudzenko, P. P. (Ed.). (1953). *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej. Dokumenty i materialy*. (Vol. 3). Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. [in Russian].
- Herasyenko, N. (1994). «Ostap Hohol' – het'-man». *Kyivs'ka starovyna – Kiev antiquity*, 2, 78–83. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (1996) *Istoriia Ukrainy-Rusy (Vol 9, Issue 1.)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Hryhor'iev-Nash. (1919). *Podillia. Heohrafichno-istorychnyj narys*. Kam'ianets'-Podil's'kyj: Drukarnia Podyl'. narod. upravu. [in Ukrainian].
- Hudzenko, P. P. (Ed.) *Dokumenty ob osvoboditel'noj vojne ukrajnskoho naroda. 1648–1654 hh*. Kyiv: Nauk. dumka, 1965. [in Russian].
- Hudzevych, A. V., & Liubchenko V. Ye. (2001). Davn'orus'ke misto v istoryko-heohrafichnomu vy-miri. Abstracts of Papers'01: *Podillia u konteksti uk-rains'koi istorii: Materialy Vseukrains'koi naukovo-i konferentsii* (pp. 65). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Hurzhiy, O. (1998). Ivan Bohun. In V. Smolij (Ed.) *Polkovodtsi Vijs'ka Zaporoz'koho: Istorychni portrety* (Vol. 1.). Kyiv: Vydavnychyj dim «KM Asademia». [in Ukrainian].
- Ivanchenko, R. H. (Trans.) (1992). *Litopys hadi-ats'koho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky*. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ivchenko, A. S., & Parxomenko A. A. (2011). *Ukraina. Kreposti, zamki, dvorcy: Putevoditel'* Kyiv: GNPP «Kartografiya». [in Russian].
- Karpov G. F. (Ed.) (1878). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii: sobrannye i izdanne Arxeograficheskoyu komissieyu* (Vol. 10: Peregovory ob usloviyax soedineniya Malorossii s Velikoyu Rossieyu 1653-1654). Saint Petersburg: Izd. arxeografich. komissii. [in Russian].
- Karpov G. F. (Ed.) (1879). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii: sobrannye i izdanne Arxeograficheskoyu komissieyu* (Vol. 11: 1672-1674). Saint Petersburg: Izd. arxeografich. komissii. [in Russian].
- Kostomarov, N. (Ed.) (1863). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdanne Arxeograficheskoy komissiej* (Vol. 4). Saint Petersburg: V tipografii P. A. Kulisha. [in Russian].
- Kostomarov, N. (Ed.) (1873). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdanne Arxeograficheskoy komissiej* (Vol. 8). Saint Petersburg: Tipografiya V. V. Pratica. [in Russian].
- Kostomarov, N. I. (1903-1906). *Sobranie sochinenij. Istoricheskie monografii i issledovaniya: v 8 knigax* (21 vol). Saint Petersburg: Obshhestvo dlya posobiya nuzhdayushhimsya literatoram i uchenym, (Tipografiya M.M. Stasyulevicha). [in Russian].
- Kovalenko, S. S. (2008). *Ukraina pid bulavoiu Bohdana Khmel'nyts'koho* (3 vol.). Kyiv: Stiks-Ko. [in Ukrainian].
- Kovalenko, S. S. (2011). *Ivan Bohun – ukrain-s'kyj Don-Kikhot*. Kyiv: Stiks. [in Ukrainian].
- Kovalenko, S. S., Puhach, O. V. (2004). *Opys kozats'koi Ukrainy 1649-ho roku: dovidnyk*. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].
- Krykun, M. (2006). Z istorii ukrains'koi kozats'koi starshyny druhoi polovyny XVII stolittia. Ostap Hohol'. In *Mizh vijnoi i radoiu. Kozatstvo Pravo-*

berezhnoi Ukrainy v druhij polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Krykun, M. H. (2002) Hohol' Ostap. In *Ukrain-s'ke kozatstvo: Mala entsyklopediia* (2th. ed., pp. 130–131). Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Prem'ier. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. P. (1966). Administratyvnyj podil Ukrainy 1648–1654 rr. In Butych I. L. (Ed.), *Istorychni dzherela ta ikh vykorystannia*. (Issue 2, pp. 123–149). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. (2004). *Henealohiia ukrains'koho kozatstva. Narysy istorii kozats'kykh polkiv* (2th ed.). Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. V. (2008). *Kozats'ka elita Het'manschyny*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa. [in Ukrainian].

Kushevych, S. K. (1913). Shist' lystiv S. K. Kushevycha z 1648 r. pro suchasni podii. In *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy* (Vol. 6, pp. 107–122). L'viv: Drukarnia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. [in Russian].

Luniak, Y. (2013). *Kozats'ka Ukraina XVII–XVIII st. ochyma frantsuz'kykh suchasnykiv*. Khrestomatii. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].

Markevich, N.A. (1843). *Istoriya Malorossii* (Vol. 5.). Moscow: O.I. Xrustalev. [in Ukrainian].

Mel'nyk, L. (Comps.). (2003). Pereiaslavs'ka uhoda v dokumentakh i materialakh. In *Istorychnyj zhurnal – Historical Journal*, 6, 83. [in Ukrainian].

Myshko D. (1956). *Ivan Bohun* (korotkyj istorychnyj narys). Kyiv: Derzh. uch. ped-ne vyd. «Radians'ka Shkola». [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (Ed.). (2012). *Dzherela z istorii Natsional'no-vyzvol'noi vijny ukrains'koho narodu 1648–1658 rr. (Vol. I.)*. Kyiv: NANU, *In-t istorii Ukrainy NANU ta in.* [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. A., & Tsybul's'kyj, V. I. (1999). *Volyn' v roky Vyzvol'noi vijny ukrains'koho narodu seredyny KhVII stolittia*. Rivne: perspektyva. [in Ukrainian].

Panashenko, V. V. (2003). *Vinnyts'kyj polk*. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, pp. 568). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Pavluckij, G. G. (1905). *Derevyannye i kamennye xramy. Drevnosti Ukrainy* (Issue I). Kyiv: Izd-nie Imperatorskogo Moskovskogo arxeologicheskogo obshhestva. [in Russian].

Petrovs'kyj, M. (1942). *Ivan Bohun*. Saratov: Ukrvydav. [in Ukrainian].

Petrovs'kyj, M. N. (1940). *Vyzvol'na vijna ukrains'koho narodu proty hnitu shliakhets'koi Pol'schi i pryiednannia Ukrainy do Rosii (1648–1654)* (Issue 4: *Narysy z istorii Ukrainy*). Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk URSR. [in Ukrainian].

Polukhin, L. Kryvonis, M., Nechaj, D. (1954). *I. Bohun – narodni heroi vyzvol'noi vijny 1648-1654 rr.* Kyiv AN URSR. [in Ukrainian].

Rigel'man, A. (1847). *Letopisnoe povestvovanie o Maloj Rossii i ee narode i kozakax voobshhe. 1785–86 goda*. Moscow: V Universitetskoj tipografii. [in Russian].

Ruban, V. G. (Comps.). (1777). *Kratkaya letopis' Malyya Rossii (Vol. 1.)*. Saint Petersburg: Tip. X. F. Kle-na. [in Russian].

Sherer, Zh.-B. (1994). *Litopys Malorosii, abo Istoriia kozakiv-zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy, abo Malorosii* (V. V. Kopotilova, Trans.). Kyiv: Ukr. pys'mennyk. [in Ukrainian].

Sofonovych, F. (1992). *Khronika z litopystsiv starodavnikh*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2003). *Vinnyts'ki oborony 1651, 1671*. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1, pp. 568). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Sukhykh, L. A., & Strashko, V. V. (Comps.). (2008). *Natsional'no-vyzvol'na vijna v Ukraini 1648–1657 rr.: zbirnyk za dokumentamy aktovykh knyh*. Kyiv: Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy. [in Ukrainian].

Suxinin, D. V. (2011). *Kazachestvo v bor'be za svobodu Rodiny*. Melitopol': OOO «Izdatel'skij dom MGT». [in Russian].

Tairova–Yakovleva T. (2008). *K voprosu o starshine v nachale get'manstva Ivana Mazepy. Ucrainica Petropolitana*, (2): 45. [in Russian].

Velychko, S. V. (1991) *Litopys*. (Vol. I.) (V. O. Shevchuka, Truns.). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2005). *Narysy istorii seredn'ovichnoi ta rann'omodernoï Ukrainy* (2th ed.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Yakovlieva, T. (1992). *Ivan Bohun-Fedorovych. Kyivs'ka Starovyna – Kiev antiquity*, 5, 43–53. [in Ukrainian].